

A BÁTRAK IGAZSÁGA?

A „FORDÍTOTT SOLANGE”-JAVASLAT ÉS KRITIKÁJA

„*Legally sound, politically aware and practically attractive*”¹ – így jellemzi a heidelbergi Max Planck Intézet kutatói által jegyzett, elsőként magyar nyelven, e folyóirat előző számában közzétett „fordított Solange”-javaslatot² Mattias Kumm, az európai alkotmányjogtudomány egyik legnevesebb képviselője.³ Armin von Bogdandy, Matthias Kottmann, Carlino Antpöhler, Johanna Dickschen, Simon Hentrei és Maja Smrkolj koncepciója az európai uniós alapjogvédelmi rendszer átalakítására tett forradalmi javaslat, amely élénk tudományos diskurzust váltott ki az elmúlt hónapokban. Az internetes kommunikáció lehetőségeit kihasználva a szerzők ez év februárjában a Verfassungsblog angol/német nyelvű közjogi portálon nyilvános szakmai vitára kínálták a koncepciót.⁴ A blog felhívása felpezsdítette a tudományos vitát az európai alkotmányosság jelenéről és jövőjéről, elsősorban a német (Michaela Hailbronner, Anna Katharina Mangold, Daniel Thym, Antje Wiener) és – érintettségük okán is – a magyar (Sonnevend Pál, Uitz Renáta) alkotmányjogászok és politikatudósok között. Az angolszász jogtudomány képviselői közül amerikai kutatóhelyeken tevékenykedők (Daniel Halberstam, Mattias Kumm, Peter Lindseth), illetve a jelenleg Sydney-ben kutató Wojciech Sadurski és a Groningenben működő Dimitry Kochenov is bekapcsolódtak a diskurzusba.⁵ Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy összefoglaljam a heidelbergi javaslat lényegét és az azzal szemben megfogalmazott kritikákat.⁶

A „FORDÍTOTT SOLANGE”- JAVASLAT

Az Európai Uniós alapjogvédelmi rendszer(ek) megerősítésének igénye, így a Bogdandy-csoport által kidolgozott koncepció is a magyarországi alkotmányozással és közjogi átalakulással kapcsolatos európai reakciókból bontakozott ki. A magyarországi eseményekkel kapcsolatos uniós tehetetlenség miatti aggodalom azonban egy hosszabb folyamat legutóbbi állomása, amely folyamat főbb útjelzői a *Haider*- és a *Berlusconi*-ügy, a franciaországi romák kitoloncolásával kapcsolatos jogsértések, a görögországi menekültügyi jogsérelmek és a médiaszabadságot érintő egyes

tagállami korlátozások. Az európai alkotmányosodás híveit aktív fellépésre sarkallta az a felismerés, hogy az EU alapját jelentő demokratikus követelmények áthágása egy tagállam által uniós szintű következmények nélkül maradhat. A Bogdandy-csoport javaslatának születéséhez azonban két uniós közjogi fejlemény elengedhetetlen volt: egyrészt a Lisszaboni Szerződés (LSZ) által megerősített uniós alapjogi elköteleződés (az Alapjogi Charta beemelése az elsődleges jogba, illetve az EJEE-hez való csatlakozási kötelezettség rögzítése), másrészt az Európai Unió Bírósága (EUB) forradalmian újszerű, ugyanakkor kevésbé következetes értelmezési gyakorlata az uniós polgárság intézményére vonatkozóan.⁷

A LSZ hatálybalépése óta az uniós alapjogvédelem kettős alkotmányos alapon áll. Az egyik az Európai Unióról szóló Szerződés (EUSZ) 6. cikke, melynek értelmében az Európai Unió Alapjogi Chartája ugyanolyan jogi kötőerővel bír, mint az alapszerződések. A Chartában elismert emberi jogok ezzel az elsődleges uniós jog részévé válnak. Kikényszeríthetőségük szempontjából azonban kulcsfontosságú a Charta 51. cikk (1) bekezdése, amely szerint a Charta rendelkezéseinek címzettjei az Unió intézményei, szervei és hivatalai, valamint *a tagállamok annyiban, amennyiben az Unió jogát hajtják végre*. A tagállamokkal szemben tehát a Chartában elismert alapjogokra nem lehet hivatkozni olyan esetekben, amikor nem uniós kötelezettségeik teljesítése érdekében lépnek fel. A Charta alkalmazási körén kívül azonban felhívható az EUSZ 2. cikke, amely nem tartalmaz efféle korlátozást. Eszerint „az Unió az emberi méltóság tiszteletben tartása, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, a jogállamiság, valamint az emberi jogok – ideértve a kisebbségekhez tartozó személyek jogait – tiszteletben tartásának értékein alapul”, amelyek közösek valamennyi tagállamban. E cikk érvényesítésére szolgál a gyakorlatban még egyszer sem alkalmazott, az EUSZ 7. cikkében rögzített eljárás, amely során az Európai Tanács egyhangúlag megállapíthatja, hogy egy tagállam súlyosan és tartósan megsérti a 2. cikkben említett értékeket, ezért akár felfüggesztheti a tagállam szavazati jogát a Tanácsban. Az említett alapszerződési rendelkezések (így a Chartában foglalt alapjogok) érvényesülésének őre az EUB.

A „fordított Solange”-javaslat szerzői azonban osztják a jogtudósok többsége által képviselt álláspontot, miszerint az alapjogok kikényszerítésére uniós szinten valójában nem áll rendelkezésre hatékony jogi eszköz: sem az EUSZ 7. cikke, sem a Bizottság által kezdeményezhető kötelezettségzegési eljárás nem alkalmas az EUSZ 2. cikkében foglalt értékek védelmére. Ez a helyzet az európai integráció alapjait kezdi ki, megingatja ugyanis a tagállamok közötti kölcsönös bizalmat, és végső soron megkérdőjelezi az integráció azon előfeltevését, hogy az uniós fellépés demokratikus legitimitása a tagállami politikai rendszerek megfelelő működésén alapul. Ebből a felismerésből táplálkozik a „fordított Solange”-koncepció, amelynek lényege az EUSZ 2. cikkében foglalt emberi jogvédelmi kötelezettség felhívhatósága az uniós polgárok által egy tagállam alapjogsértő fellépésével szemben. Ezáltal az EU intézményei mellett az uniós polgárok és a tagállami bíróságok is az alapjogok európai őreivé válnak.

A javaslat dogmatikai alapját a jogi integráció során párhuzamosan fejlődő két koncepció: az alapvető jogok és az uniós polgárság intézményének összekapcsolása adja, az EUB legújabb esetjogának továbbgondolásával. Az EUB újabb gyakorlata az uniós polgárságból fakadó jogok tagállammal szembeni konkrét érvényesítése során elhagyta a határon átnyúló tényállási elem követelményét. Az uniós polgárság intézményét új szintre emelő Ruiz Zambrano-ítéletben az EUB megállapította: uniós jogba ütközik⁸ az olyan tagállami intézkedés, amely azt eredményezi, hogy „megfosztják az uniós polgárokat az uniós polgárként meglévő jogállás révén biztosított jogok lényegének tényleges élvezésétől”.⁹ A Bogdandy-csoport olvasatában e kitételeből az következik, hogy az uniós polgárság a tagállami állampolgárok alapvető uniós státuszaként hívható fel, melynek központi magja az EUSZ 2. cikkére tekintettel szükségszerűen magában foglalja az alapjogok lényeges tartalmát. (Maga a Ruiz Zambrano-ítélet közelebbről nem határozza meg az uniós polgárságból fakadó jogok lényegének tartalmát.) Ezért ha egy tagállam – akár tisztán belföldi, határon átnyúló elemet nem tartalmazó tényállás esetén – megsérti egy uniós polgár valamely alapjogának lényeges tartalmát, az adott tagállam bírósága uniós jogsérelemre hivatkozva köteles a tagállami intézkedéssel szemben az uniós polgár jogvédelmét biztosítani.

Ez az eszköz azonban a szerzők szerint nem alkalmazható minden egyedi esetben. Mivel az EUSZ értelmében az Unió tiszteletben tartja a tagállamok nemzeti identitását és a szubszidiaritás elve alapján gyakorolja hatásköreit,¹⁰ az Alapjogi Charta alkalmazási körén kívül nem helyettesítheti saját alapjogi

standardjával a tagállami mércét. Az uniós jognak egy rendkívüli esetekben rendelkezésre álló, a tagállami bíróságok és alkotmánybíróságok alapjogvédő tevékenysége mögötti védőháló („Rettungsschirm”) biztosítására kell szorítkoznia, a német alkotmánybíróság „Solange II.” néven ismert döntésében megfogalmazott elv alapján.¹¹ Eszerint a tagállami bíró előtt az EUSZ 2. cikkére való hivatkozás uniós alapjog érvényesítése érdekében kizárt mindaddig („solange”), amíg az adott tagállam általánosságban biztosítja az alapjogok lényeges tartalmát. Ha azonban a tagállami alapjogvédelemben rendszerszintű hiányosságok mutathatók ki (például ha a legfőbb állami szervek nyilvánvalóan figyelmen kívül hagyják az alapjogok lényeges tartalmát, vagy a tagállam tartósan megtagadja az EJEB valamely alapjog lényeges tartalmát érintő döntésének végrehajtását),¹² az uniós polgári státusz központi magjának sérelmére lehet hivatkozni, kikényszerítve a vitatott tagállami aktus felretételét vagy a tagállami kárfelelősség érvényesítését. Ennek során szükséges lehet előzetes döntést kérni az EUB-tól az EUSZ 2. cikke, illetve az uniós polgárságra vonatkozó alapszerződési rendelkezés értelmezéséről.

A „fordított Solange”-javaslat lényege tehát: az EUSZ 2. cikke az emberi jogok fogalmán keresztül védi az európai alapjogok lényeges tartalmát; e cikk érvényesülését a tagállamokban általánosságban vélelmezni kell, ha azonban a vélelem megdől, a tagállami bíró az uniós jog alapján egyedi esetben felléphet. Mivel ez a koncepció bármilyen, egy tagállam által uniós polgár esetében megvalósított rendszerszintű alapjogsérelemet orvosolhat, kikerülhetővé válik a Charta 51. cikkében foglalt korlátozás, amely csak az uniós jog végrehajtása során teszi kötelezővé az abban foglalt alapjogok tiszteletben tartását. Az nem világos, hogy az uniós polgárság és az alapjogvédelem ilyen tartalmú összekapcsolását elsőként az EUB-nak kell megállapítania, vagy egy tagállami bíróság önállóan is megteheti ezt; a szerzők csak arra utalnak, hogy a döntés megalapozottságát erősítheti az EUB által adott előzetes döntés. Fontos szem előtt tartani, hogy a Charta alkalmazási körében a „fordított Solange”-koncepció a szerzők szerint nem alkalmazható.

A szerzőcsoport tagjai maguk is elismerik, hogy a koncepcióval szemben megfogalmazhatók kritikák. Három ellenvetést igyekeznek cáfolni. Egyrészt, a javaslat ellenében felhozható, hogy nem egyeztethető össze a Charta 51. cikkével, mert felhatalmazás nélkül kitérít az uniós jogalkalmazás területét, így *ultra vires* aktust eredményez. A szerzők válasza erre az, hogy a javaslat az EUSZ 2. cikkének hatékony alkalmazásán alapul, tehát nem te-

remt sem új tagállami, sem új uniós hatáskört. Másrészt, az EUSZ 7. cikkének lehet olyan értelmezése, miszerint ez az egyetlen uniós jogi mechanizmus az EUSZ 2. cikkében foglaltak kikényszerítésére. Az erre vonatkozó ellenérv azon alapszerződési rendelkezésen alapul, amely szerint az EUB „biztosítja a jog tiszteletben tartását”; a „fordított Solange”-koncepció a szerzők szerint ezt a programot tölti ki tartalommal. Harmadrészt az a kritika is megfogalmazódhat, hogy a javaslat a strasbourgi alapjogvédelmi rendszert aláásó mechanizmust teremt. A szerzők érvelése szerint azonban épp ennek ellenkezője a helyzet: mivel az EU várhatóan részes fél lesz az EJEE-ben, a bírósági által kínált hatékony jogvédelem épp hogy erősíteni fogja az EJEE érvényesülését.

E három kritikus pont mellett a *Verfassungsblog* kommentátorai számos további politikai és jogi érvet hoznak fel a koncepció megalapozottsága ellen. Abban valamennyi kommentátor egyetért, hogy szükség van az uniós alapjogvédelem megerősítésére – abban viszont nincs konszenzus, hogy ez a meglévő mechanizmusok erősítésével, politikai döntésekkel vagy új jogi intézmények bevezetésével érhető-e el. Ezzel összefüggésben elsősorban a kelet-közép-európai gyökerű kommentátorok (Sadurski, Uitz, de Thym is) emlékeztetnek arra az ellentmondásra, hogy az Unió az alapjogok kérelmelhetetlen védelmezőjeként lép fel a tagjelölt államokkal és a nem EU-tag államokkal szemben, a saját tagállamaiban tapasztalható, olykor jóval súlyosabb alapjogi viaszásokat viszont elnézi.¹³ (Arról megoszlanak a vélemények, hogy ez a jelenség politikai okokra vagy az Unió fellépési lehetőségeinek hiányára vezethető vissza.¹⁴) A jogtudomány képviselői joggal kritizálják az alapjogvédelemhez kapcsolódó kettős mércezt,¹⁵ a „fordított Solange”-konceptiót azonban több szempontból alkalmatlannak ítélik a tagállamokkal szembeni hatékony uniós alapjogvédelemre.

Kochenov önmagában azt is megkérdőjelezi, hogy a német alkotmánybíróság „Solange”-döntésében foglalt alapjogi védelem és hatáskörfenntartás át-emelhető lenne az EUB gyakorlatába. Egyik ellenérve, hogy a német „Solange”-döntés, habár nagyban hozzájárult az uniós alapjogvédelem fejlődéséhez, valójában pusztán hatáskörfeladást jelent az alkotmánybíróság részéről, és a minimális védelmi szint meghatározásával önmagában nem erősíti az alapjogi védelmet, így az EUB általi átvételének nem lenne gyakorlati haszna. A másik ellenérve az, hogy az EUB-nak a „fordított Solange”-konceptió alkalmazásakor igazolnia kellene azt, amit egy tagállami alkotmánybíróságnak nyilvánvalóan sohasem kell igazolnia, azaz hogy honnan ered alapjogi bírás-

kodási hatásköre – és ennek sikere erősen kétséges még az EUSZ 2. cikkére való hivatkozáson keresztül is.

A kommentátorok által megfogalmazott legfőbb politikai érv a koncepció alkalmazása ellen az, hogy a tagállamokban zajló politikai folyamatok visszafordítása érdekében uniós szinten sem lehet jogi eszközt bevetni. A jogi ellenérvek egyfelől az uniós polgárság tartalmát és EUB általi értelmezését érintik, másfelől a Charta alkalmazási körének kérdéséhez kapcsolódnak. A „fordított Solange”-teszt tartalmi kritikáján túl több hozzászóló hívja fel a figyelmet a koncepció gyakorlati alkalmazásának nehézségeire is.

POLITIKAI FOLYAMATOK – JOGI VÁLASZLÉPÉSEK

A koncepció elutasításának egyik fő érve az, hogy az alapjogok érvényesítésére szolgáló új uniós jogi mechanizmus bevezetésére csak a tagállamok döntése nyomán kerülhet sor, az EUB általi jogfejlesztésen keresztül nem; a cél nem szentesítheti az eszközt. Az EUB eredendően kiterjesztő jogértelmezésének további szélesítése az uniós polgárság és az alapjogok összekapcsolása révén olyan „kreatív jogászkodás” eredménye lenne, amely a szükséges demokratikus legitimitáció és alkotmányos felhatalmazás nélkül változtatná meg az uniós közjogi berendezkedés alapjait (Lindseth, Mangold, Thym véleménye). Ilyen jelentős átalakulás nem képzelhető el európai szintű nyilvános politikai vita nélkül, amelynek eredményeképp kerülhetne sor az uniós alapszerződések megfelelő módosítására a tagállamok által. Ennek hiányában az EUB-nak mint uniós intézménynek nem lehet hatásköre ilyen jogi eszköz bevezetésére; a koncepció Lindseth és Mangold szerint is a tagállamok által az uniós alapjogvédelemmel szemben felállított korlátok tudatos megkerülését célozza. Ez a nézőpontbeli különbség természetesen az európai együttműködés állandó alapkérdésére vezethető vissza: az integrációt jogi vagy politikai eszközökkel kell-e erősíteni.

Mangold (és ugyanígy Sadurski, Kumm és vég-eredményben Hailbronner is) erőteljesen hangsúlyozza, hogy az alapjogokkal kapcsolatos tagállami problémák uniós szinten csak politikai eszközökkel oldhatók fel, jogi (különösen a javasolthoz hasonló forradalmi jogértelmezésen alapuló) eszközökkel nem, ugyanis ezek a problémák az adott tagállam alkotmányos és alapjogi kultúrájának hiányosságaira vezethetők vissza. Az integráció jogi eszközökkel való mélyítése ellen szóló érv az is, hogy az európai együttműködés könnyen elveszíti a tagállami politi-

kai közösségek támogatását, ha a polgárok nem az általuk választott képviselőket látják az integráció motorjának szerepében, hanem a tőlük távoli EUB-t.

Egyes vélemények szerint az EU jelen állapotában is rendelkezik a megfelelő jogi kényszerítő eszközökkel: egyrészt a Bizottság kötelezettségzegési eljárást kezdeményezhet, másrészt az EUB előzetes döntései nyomán sor kerülhet az uniós joggal ellentétes tagállami szabályok félretételére (a közvetlen hatály és az elsőbbség alkalmazása révén). Lindseth szerint ezek az eszközök képesek kifejezni ugyanazt a hatást, amit a „fordított Solange” célul tűz: a rendszerszintű, nagy számban előforduló alapjogsérelmek kiküszöbölését. Ugyanakkor az egyes elszigetelt esetekben tapasztalható visszasságok orvoslására a koncepció a szerzők által elismerten nem alkalmazható – holott épp ilyen esetekben volna szükség a hatékonyabb uniós védelemre. Kumm ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy jelenleg a tagállami állampolgárok csak akkor vehetnek igénybe uniós jogvédelmet, ha az érintett tagállam alapjogsértő cselekménye az uniós jog alkalmazási körébe esik. (Egyébként az EJOB-hez fordulhatnak, a döntések tagállami kikényszeríthetősége azonban jóval gyengébb, mint egy EUB-ítélet esetében.) A vitában alapvető jelentőségű szempont tehát, hogy mennyire szélesan értelmezzük azt a kört, amelyben a tagállam intézkedése uniós szempontból releváns. *Uitz* a magyar médiatörvénnyel kapcsolatos uniós eljárások alapján érvel amellett, hogy az EU politikai fellépése csak egyes szabályozási kérdések megváltoztatását eredményezheti, a belső politikai folyamatok irányának megváltozását, a rendszerszintű demokrácia-deficit megszüntetését nem.

A diskurzus lényeges pontja az EUSZ 7. cikkében foglalt eljárás alkalmazhatósága. Több kommentátor szerint ez az eljárás pontosan olyan esetekre teremt politikai fellépési lehetőséget az EU számára, amilyen a jelenlegi magyarországi helyzet: amikor az uniós jogvédelmi eszközök (tagállami bíróságok által alkalmazott közvetlen hatály és elsőbbség, illetve a kötelezettségzegési eljárás) képtelenek orvosolni a demokratikus elvek és az alapjogok védelmének rendszerszintű csökkenését egy tagállamban. A 7. cikk említésekor azonban napjainkban általában figyelmen kívül marad, hogy a cikk valójában *két* eljárást említ. A cikk (2) és (3) bekezdése szól arról a szankcionáló eljárásról, amely során az Európai Tanács az Európai Parlament egyetértésével egyhangúlag megállapíthatja, hogy egy tagállam súlyosan és tartósan megsérti az EUSZ 2. cikkében említett értékeket. E döntés következménye lehet olyan, minősített többséggel hozott tanácsi határozat, amely

értelmében az érintett tagállam egyes, az alapszerződéseken alapuló jogait – így a Tanácsban a szavazati jogát – a tagállami helyzet kedvező változásáig nem gyakorolhatja. A szabályozás legnagyobb gyengesége, hogy az Európai Tanácsban egyhangúságot követel, és az uniós polgárok vagy a tagállami parlamentek helyett a tagállami kormányzatok kezébe helyezi a döntés jogát.

Sadurski azonban felhívja a figyelmet a 7. cikk (1) bekezdésében foglalt megelőző/figyelmeztető eljárás jelentőségére. Ennek értelmében a Tanács a tagállami képviselők *négyszázötven* többségével, az Európai Parlament egyetértésével megállapíthatja, hogy fennáll az egyértelmű *veszélye* annak, hogy egy tagállam súlyosan megsérti az EUSZ 2. cikkében említett értékeket; a döntéshez semmilyen szankció nem kapcsolódik. Az eljárást a tagállamok harmada és a Bizottság mellett az Európai Parlament is kezdeményezheti, amely az ideális fórum az ilyen politikai döntésről való nyilvános vita lefolytatására és a döntés meghozatalára. A 7. cikk (2) bekezdésében foglalt eljárás 2000-ben a nizzai módosítással került az alapszerződésbe, amelyet egyrészt a Haider-ügy tanulságai, másrészt a küszöbön álló kelet-közép-európai bővítések hívtak életre. Az eljárás kidolgozásának körülményei is mutatják, hogy az épp a – magyarországihoz hasonló – nem demokratikus folyamatok elleni hatékonyabb uniós fellépés megteremtését célozta. *Sadurski* erre hivatkozva sürgeti a 7. cikk (1) bekezdésében foglalt eljárás alkalmazását, mivel ezen kívül az EU-nak csak két lehetősége marad: a tétlenség, a korábbi esetekhez hasonlóan; vagy a „fordított Solange”-javaslathoz hasonló jogi eszközök bevetése, amely azonban politikai döntések ellenében nem működhet.¹⁶

A kommentátorok közül a politikai filozófus Wiener megy legtovább a koncepció politikai hatásainak elemzésében. Meglátása szerint a „fordított Solange”-javaslat ráirányítja a figyelmet arra a kérdésre, hogy az államok és a nem-állami (uniós) politikai szereplők morális státusza mennyiben változik az európai politikai térben. Mindez összefügg az osztott szuverenitás („*geteilter Souveränität*”) és az érintetlen államiság („*unversehrter Staatlichkeit*”) állandó ellentmondásával, ugyanis az – elsősorban a német alkotmánybíróság által képviselt – uralkodó felfogás szerint az integráció során a tagállamok szuverenitásukból eredő egyes jogaikat az EU-ra ruházzák, de ez államiságukat sértetlenül hagyja.¹⁷ Így felvetődik a kérdés: ha nem a szuverenitás teljessége, akkor mi határozza meg az államiság meglétét. A kantiánus felfogásból kiindulva a modern állam erkölcsi státuszát a polgárokhoz való viszonyában a kormányzás gyakorlata határozza meg. Wiener sze-

rint az európai integráció révén a tagállamok és az állami szervek mellett az EU és annak intézményei is szélesedő morális státuszra tesznek szert, amit tovább erősít az EUB alapjogvédő szerepének növekedése. A „fordított Solange”-javaslat ezt a státuszt tovább erősítheti. Lindseth azonban hozzáteszi: bár az államiság és a szuverenitás fogalmának változása kétségtelen az európai integráció folyamatában a hatáskörök átruházása révén, ennek elismerése nem jelenthet felhatalmazást a szupranacionális bíraskodás számára korlátlan és homályos tartalmú hatáskörtúllépésre (amilyen a „fordított Solange”-konceptió alkalmazása lenne).

UNIÓS JOGDOGMATIKAI ÁLLÁSPONTOK VITÁJA

A konceptió dogmatikai szempontból mind az uniós polgárság tartalmának újszerű értelmezése, mind a Charta alkalmazási körének kiterjesztése miatt bírálható. A kommentátorok között nincs egyetértés az uniós polgárság tartalmára és a vonatkozó esetjog értelmezésére vonatkozóan. A konceptió végeredményben új dimenziót ad az uniós polgárságnak azáltal, hogy az „uniós polgárságból fakadó jogok” erősen bizonytalan tartalmát az EUSZ 2. cikke alapján az alapjogokkal tölti ki. Kochenov és Halberstam viszont úgy látják, az EUB korábbi esetjogából már kiolvasható volt az uniós polgárság alapjogi tartalma határon átnyúló elem hiányában is, a konceptió lényege tehát tulajdonképpen nem új, csak az alkalmazási feltételeket pontosítja. Hailbronner ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy a Ruiz Zambrano-ügyben az EUB (az innovatív főtanácsnoki indítványt figyelmen kívül hagyva¹⁸) nem véletlenül tartózkodott az uniós polgárság és az alapjogok összekapcsolásától, hiszen feltehetően több tagállam tiltakozását kiváltotta volna az alapjogokat érintő hatáskörbővítés – ennek bizonyosságául elég csak az Egyesült Királyság és Lengyelország által a LSZ-hez csatolt jegyzőkönyvekre gondolni az Alapjogi Charta EUB általi alkalmazásáról.¹⁹ A „fordított Solange”-konceptió hasonlóan elfogadhatatlan lenne például az említett két tagállam bíróságai számára. Mangold olvasatában a Ruiz Zambrano-ítélet még visszafogottságában is ellentétes az átruházott hatáskörök és a szubszidiaritás elveivel, így végső soron a tagállamok akaratával, mivel az uniós polgárság alapján egy tisztán belföldi tényállásra alkalmazza az uniós jogot. Ezzel szemben Kochenov épp úgy látja, hogy mivel az alapszerződések nem szólnak a határon átnyúló elem szükségességéről az uniós polgárság érvényesülésével kapcsolatban,²⁰ egyértelmű,

hogy a szerződő államok akaratának nem mond elment az intézmény tisztán belföldi tényállásokra alkalmazása. Kumm és Wiener felteszi azt a kérdést is, hogy indokolható-e a konceptió felhívhatósága pusztán az uniós polgárok alapjogi sérelmeinek orvoslására, elzárva ezt a jogorvoslatot az EU területén élő harmadik országok állampolgárai elől – holott az EUB uniós polgárságot érintő esetjoga épp ellenkező irányába mutat.²¹

A „fordított Solange”-konceptió másik fontos kérdése – amelyre a szerzők is igyekeznek megalapozott választ adni –, hogy hogyan egyeztethető össze az EUSZ 2. cikkének alkalmazása a Charta alkalmazási körére vonatkozó korlátozással. Erre a problémára a legrészletesebben Sonnevend kommentárja tér ki. Az ő olvasatában a konceptió látványosan a védelem szintje tekintetében tesz különbséget a Chartán, illetve az EUSZ 2. cikkén alapuló alapjogvédelem között: míg a Charta az uniós alapjogok teljességét védi *az uniós jog végrehajtása során*, az utóbbi, korlátozás nélkül ugyan, de csak egy alapjogvédelmi minimumszintet követel meg. Ugyanakkor a konceptió figyelmen kívül hagyja a Charta 52. cikk (1) bekezdését, mely szerint a Chartában foglalt jogok gyakorlása „csak a törvény által, és *e jogok lényeges tartalmának tiszteletben tartásával* korlátozható”, tehát az EUSZ 2. cikke mellett maga a Charta is tartalmaz a lényeges tartalom védelmére vonatkozó kötelezést. A két normának elvileg ugyanazt a tartalmat kell védelemben részesítenie, amely szükségszerűen egybeesik a tagállami alkotmányok által védett lényeges tartalommal. Sonnevend érvelése a következő: mivel a Charta 51. cikke az abban foglalt alkalmazását csak az uniós jog végrehajtása során teszi a tagállamok kötelezettségévé, ez a korlátozás nyilvánvalóan a Charta 52. cikkében foglaltakra is vonatkozik. Tehát a tagállamoknak az uniós jog alapján az alapjogok lényeges tartalmát is csak annyiban kell tiszteletben tartaniuk, amennyiben az uniós jogot hajtják végre. Az EUSZ 2. cikke ezt a korlátot nem törli el, ebből következően a két alapjogvédelmi eszköz közötti különbség valójában nem a védelem szintjében, hanem annak *természetében* áll: az alapjogok jogi kikényszerítésének eszköze a Charta (az abban foglalt korlátozással együtt), az EUSZ 2. cikke pedig csak az EUSZ 7. cikke szerinti politikai fellépés alapja lehet. A Bogdandy-csoport érve, hogy a Chartában foglalt korlátozás kiiktatása igazolható azzal az alapszerződési rendelkezéssel, miszerint az EUB „biztosítja a jog tiszteletben tartását”, Sonnevend számára nem meggyőző: mivel az EUSZ 2. cikke utal arra, hogy az abban foglalt értékek közösek a tagállamokban, az EUB nincs felhatalmazva ezen értékek tagállamokkal szembeni

kikényszerítésére. Az EUSZ 2. cikkét a Charta 51. és 52. cikkével együtt olvasva arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a 2. cikkben foglaltakat az EUB korlátozás nélkül csak az uniós intézményekkel szemben érvényesítheti, a tagállamokkal szemben pedig csak az uniós jog végrehajtása során.

Egy másik vélemény szerint azonban felesleges a ragaszkodás a Chartához és az EUSZ 2. cikkéhez. Kochenov arra emlékeztet, hogy az EUB számára maga által is elismerten nem a Charta, de még csak nem is az EUSZ 2. cikke jelenti az egyetlen inspirációt az alapjogi bírászkodásban, így a Chartában foglalt korlátozás sem érvényesül szükségszerűen. Az EUB gyakran alapozza ítéleteit az írott jogon kívüli elvekre és jogokra olyan esetekben is, amelyek nem esnek a Charta alkalmazási körébe, például az uniós polgárságból fakadó jogokat érintő ítéletekben sem hivatkozott a fenti normák egyikére sem. Az EUB tehát Kochenov szerint könnyen találhat módot az alapjogi ítélkezés igazolására – erről (vagy legalábbis ennek igazolhatóságáról) azonban, mint fentebb láttuk, egyes kommentátoroknak eltérő az álláspontja.

A GYAKORLATI ALKALMAZHATATLANSÁG ÉRVEI

Több hozzászóló hívja fel a figyelmet a koncepció gyakorlati érvényesülésének nehézségeire, sőt, lehetlenségére. Kochenov kritikája szerint a javaslatban foglalt teszt alkalmazásának gyakorlati haszna elenyésző, hiszen a tagállamokban tapasztalható alapjogi visszasságok nagy többsége a leghétköznapibb természetű, és nem a tagállami alapjogvédelmi rendszer általános hibáira visszavezethető rendkívüli eset. Mivel a „fordított Solange”-javaslat csak ez utóbbi esetkörben kínál alapjogi védelmet, nem képes valódi jogorvoslatot biztosítani abban a nagyszámú esetben, amelyben uniós polgárok alapjogainak sérelme fölött a tagállami hatóságok elsiklanak. A Bogdandy-csoport és Kochenov nézetkülönbsége ezen a ponton abból adódhat, hogy utóbbi egy olyan uniós alapjogvédelmi rendszer szükségességéből indul ki, amely a tagállami szinten felül a strasbourgihoz hasonló (attól független? azzal együttműködő? annak elsőbbséget biztosító?) általános jogorvoslati mechanizmusként működik. A Bogdandy-csoport kiindulópontja viszont az, hogy az EU politikai eszközei által nem kezelhető alapjogcsorbító tagállami folyamatokkal szemben kell egy mögöttes, csak a legvégső esetben alkalmazható biztonsági szelepet fenntartani az érintett tagállam polgárainak. A szerzők szerint tehát a tagállami és a strasbourgi alapjogvédelmi rendszerek együttes érvényesülése megfelelő védel-

met nyújt a tagállamok egyedi alapjogsértő gyakorlataival szemben. Ezért említi például *Thym*, hogy az EUB hatáskörének szélesítése helyett inkább az EJEB megerősítésére kellene törekedni az ítéletek hatékony végrehajthatósága érdekében.

Látszólag a Kochenovéhoz közeli nézőpontból beszél Hailbronner, aki számos politikai nehézségre hívja fel a figyelmet ahhoz kapcsolódóan, ha az EUB magáévá teszi a „fordított Solange”-konceptiót. Kommentárjából az tűnik ki, hogy szerinte a konceptiót a szerzők az EUB általi alkalmazásra szánják, tehát adott esetben – az EJEB-hez hasonló pozícióban – az EUB-nak kellene kimondania, hogy egy tagállamban rendszerszintű alapjogi problémák tapasztalhatók. Ez feltehetően számos tagállam elutasításába ütközne, a tagállami bíróságokat az EUB ítéletével való nyílt szembe fordulásra készítetné, illetve az ítéletnek ugyanúgy nem lenne szükségszerűen semmilyen politikai következménye, mint egy EJEB-ítéletnek. Ugyanez a kritika *Thym* megfogalmazásában: az EUB egy ingatag dogmatikai alapon álló, bizonytalan végkimenetelű ítélet meghozatalával azt kockáztatná, hogy a döntést a tagállami bíróságok nem fogják elismerni,²² amely végső soron aláássa az EUB tekintélyét és legitimitását is. Ez túl nagy ár volna azért az alapjogvédelemért, amelyet a (megfelelően megerősített) strasbourgi bíróság is meg tud valósítani.

Hailbronner arra jut, hogy az EUB csak akkor kockáztathatná meg a „fordított Solange”-konceptió alkalmazását, ha az EU már tett valamilyen politikai lépést az érintett tagállammal szemben, például kifejezte szándékát az EUSZ 7. cikke szerinti eljárás lefolytatására vagy már le is folytatta az eljárást. Véleménye szerint a javaslatnak az előbbi esetben lenne valódi haszna, mert az EUB ítélete ösztönzőleg hatna az uniós intézményekre (és a tagállamokra) abban, hogy gyorsítsák fel a 7. cikk szerinti eljárás lefolytatását. Enélkül az EUB ítélete politikailag erősen bírálható és végeredményben illegitim lehet. A koncepció végső soron olyan eszközt adna az EUB kezébe, amellyel eddig sosem látott mértékben avatkozhatna be a tagállamok politikai berendezkedésébe – és az EUB eddigi attitűdjének ismeretében nem feltételezhető, hogy ezzel az eszközzel ne élne.

Ezen a ponton érdemes emlékeztetni arra, hogy a heidelbergi javaslatnak lehetséges olyan olvasata is, amely az EUB-nak csak mögöttes szerepet szán. Eszerint a rendszerszintű alapjogsérelmet a tagállami bírónak kell megállapítania, aki az EUB-tól az uniós polgárság és az EUSZ 2. cikke, illetve az érintett alapjog lényeges tartalmának értelmezéséről kérhet előzetes döntést (ami elvezethet az uniós polgárság és az alapjogok ma még nem egyértelmű ösz-

szekapcsolásához), a kapott iránymutatás alapján azonban az alapjogvédelmi szint rendszerszintű csökkenését a tagállami bírónak kell megállapítania. Kérdéses, hogy ehhez szükség van-e az EUB külön állásfoglalására, hiszen mint fentebb említettem, egyes kommentátorok szerint – attól függően, mit értünk „az uniós polgárságból fakadó jogok” alatt – az uniós polgárság és az alapjogok összekapcsolása az eddigi esetjog alapján is lehetséges. A „fordított Solange” szerepe az uniós alapjogvédelmi mechanizmusban nemcsak az EUB hatáskörének kiterjesztésében, hanem az uniós szinten elismert alapjogok hatékonyabb tagállami védelmében is megtestesülhet.

Más kommentátorok (Mangold, Sonnevend) épp a tagállami bíróságokra ruházott feladat teljesíthetlenségét emelik ki. Ennek legfőbb oka az a német alkotmányos gyakorlatban is elismert probléma, hogy egy alapvető jog lényeges tartalmát gyakorlatilag lehetetlen körülhatárolni, akár egy tagállami bíróság, akár az EUB által (ez utóbbinak ráadásul 27 tagállam alapjogi standardját kellene ismernie). A minimális védelmi szintet viszont Thym szerint szükségszerűen csak ilyen absztrakt módon (azaz alacsony szinten) lehet meghatározni, mert enélkül a Charta 51. cikkében foglalt korlátozás nem kerülhető ki – és ez súlyos jogbizonytalanságot teremt. Sonnevend meglátása, hogy a tagállami bíróságok hatalmas politikai terhet vállalnának magukra, ha egy ilyen vitatott és bizonytalan tartalmú uniós alapjogvédő eszközt vennének igénybe. A magyar bíróságok esetében különösen számításba veendő ez a szempont, hiszen az olyan politikai környezetben, ahol nagy számú, súlyos alapjogi problémát felvető jogszabály elfogadására sor kerülhet, a bíróságoknak erős kritikával kell számolniuk az ezzel szembenéző ítélkezési gyakorlat esetén. Az ilyen jellegű politikai támadás csak jól megalapozott és egyértelmű jogi megoldások igénybevételével kerülhető el – a „fordított Solange”-konceptió azonban nem ilyen. Hasonló aggodalmakat Uitz és Kumm is megfogalmaz. Hailbronner végső soron arra jut, hogy ha a rendszerszintű alapjogi problémákhoz vezető politikai folyamatok a bírósági rendszert is elérik, a tagállami bíróságot semmi nem akadályozza, hogy akár az EUB egy konkrét döntésének ellentmondva figyelmen kívül hagyja ezt az alapjogvédő mechanizmust is. A Bogdandy-csoport és a kommentátorok nézőpontja között nyilvánvaló a különbség abban, hogy az előbbi feltételezi a tagállami bírósági rendszer politikai semlegességét és alapjogvédő szerepének megkérdőjelezhetetlenségét, míg a kommentátorok ezt nem tekintik magától értetődőnek.

*

A „fordított Solange”-konceptióhoz kapcsolódó diskurzus közvetlen mozgatórugója kétségtelenül a magyarországi közjogi átalakulás, amely feletti aggodalmának minden hozzászóló hangot adott. A kritikai észrevételekből azonban az tűnik ki, hogy a konceptió nem alkalmas a magyarországi alapjogvédelem 2011 előtti szintjének visszaállítására és a változásokból eredő jogséremlmek orvoslására. Ez a helyzet az előzőekben említett szempontokon túl önmagában abból is adódik, hogy a magyar bíróságok az uniós jog több évtizede kikristályosodott elveit (elsőbbség, közvetlen hatály, összhangban értelmezés, tagállami kárfelelősség, *acte clair*) sem értelmezik és alkalmazzák mindig megfelelően.²³ Ma elképzelhetetlennek tűnik, hogy egy olyan magyar bíróság, amely eredendően sem végez alapvető bíraskodást, az uniós jog alapján elvégezne egy alapvető jog lényeges tartalmának szisztematikus sérelmére vonatkozó vizsgálatot, majd az uniós jog alapján a magyar jogban nem létező jogorvoslatot biztosítana (arra, hogy előzetes döntést kérjen, nem kötelezi semmi). Ezen végeredményben nem változtatna, ha az EUB esetjoga a tagállami bíróságok kötelezettségévé tenné a konceptió alkalmazását: a magyar bíró akkor is figyelmen kívül hagyhatja ezt a feladatot, és az érintett számára továbbra is csak az EJEB nyújthat hatékony jogvédelmet. Még a végső bírói fórum sem köteles előzetes döntést kérni, ha úgy látja, hogy önállóan képes az uniós jog értelmezésével eldönteni az ügyet. Ezzel együtt érdemes megjegyezni, hogy a magyar gyakorlatban a Kúriának kulcsszerepe van az uniós elvekből a bírói jogalkalmazásra hármló feladatok meghatározásában, és ez vélhetően igaz lenne a „fordított Solange”-konceptió alkalmazására vonatkozóan is.

A Bogdandy-csoport feltehetően abból indul ki, hogy a tagállami bírák elsődleges feladatuknak tekintik az alapjogvédelem biztosítását, így – különösen egy alkotmányos eróziót elszenvedő tagállamban – nyitottak lesznek minden olyan eszközre, amellyel hatékony jogvédelmet tudnak nyújtani. A magyar bíróságok esetében ez kétséges lehet. A heidelbergi javaslat alkalmazása akkor lehetne hatékony, ha az EUB és a tagállami bíróságok közötti együttműködés minden esetben meghajlást jelentene az EUB előtt, a gyakorlatban azonban ez egyáltalán nem magától értetődő.

Összességében megállapítható, hogy Armin von Bogdandy és társai innovatív, komplex javaslatot dolgoztak ki az uniós alapjogvédelem megerősítésére. A konceptió erős kritikának vethető alá, s a szerzők egyelőre adósa a bírálatokra adott válaszokkal. A konceptiót véleményező jogtudósok mellett, hogy mind elméleti, mind gyakorlati oldalról számos

ellenérvet fogalmaznak meg, egybehangzóan üdvözlik a javaslat nyújtotta lehetőséget, amellyel egyrészt a jogtudományban érdemi vita bontakozhat ki az EU alkotmányosodásáról és az integráció jövőjéről, másrészt az EU bizonyíthatja elkötelezettségét a demokrácia, a jogállamiság és az alapvető jogok védelme mellett.²⁴

JEGYZETEK

1. „Következetes jogi érvelés, körültekintő politikai értékelés, vonzó gyakorlati javaslat.”
2. Armin von BOGDANDY – Matthias KOTTMANN – Carlino ANTPÖHLER – Johanna DICKSCHEN – Simon HENTREI – Maja SMRKOLJ: Fordított „Solange”. Az európai médiaszabadság védelme a tagállamokkal szemben. *Fundamentum*, 2011/4., 5–22. A *Common Market Law Review* ezzel a tanulmánnyal nyitja a 2012-es évfolyamot; németül a *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* szintén ez évi első számában jelent meg.
3. <http://verfassungsblog.de/rescue-package-fundamental-rights-comments-mattias-kumm/>
4. <http://verfassungsblog.de/rescue-package-eu-fundamental-rights-illustrated-reference-media-freedom/>
5. A brit jogtudomány képviselői egyelőre tartózkodók: a *UK Constitutional Law* blog átvette a *Verfassungsblogon* közzétett összefoglalót és felhívást, az azonban eddig visszhangtalan. Egyelőre távolmaradtak a Magyarországgal együtt csatlakozó kelet-közép-európai tagállamok jogtudósai is.
6. Halberstam és Lindseth között vita alakult ki az európai és az amerikai alkotmányosság és hatáskörát ruházás párhuzamairól és különbségeiről is; ezt a szempontot mellőzöm, mert a heidelbergi javaslathoz csak távolról kapcsolódik.
7. C-135/08. sz. Janko Rottman ügyben 2010. március 2-án hozott ítélet [EBHT 2010, I-1449.]; C-34/09. sz. Gerardo Ruiz Zambrano ügyben 2011. március 8-án hozott ítélet [EBHT-ban még nem tették közzé]; C-434/09. sz. Shirley McCarthy ügyben 2011. május 5-én hozott ítélet [EBHT-ban még nem tették közzé]; C-256/11. sz. Murat Dereci ügyben 2011. november 15-én hozott ítélet [EBHT-ban még nem tették közzé].
8. Egészen pontosan az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés (EUMSZ) 20. cikkébe, amely az uniós polgárság intézményét és annak részjogosultságait megteremti.
9. C-34/09. Ruiz Zambrano, 42. pont.
10. Az EUSZ 4. cikk (2) bekezdése és 5. cikk (1) bekezdése értelmében.
11. Az elhíresült második, újraértelmezett „Solange”-formula (1983): „Ezen fejlemények fényében mindadig, amíg az Európai Közösségek, különösen az Európai Bíróság esetjoga általánosan hatékony, az Alaptörvény által biztosított alapjogvédelemmel lényegében megegyező alapjogvédelmet biztosít a Közösségek hatásköreivel szemben, és amennyiben ennek során az alapvető jogok lényeges tartalmának tiszteletben tartása biztosított, a Szövetségi Alkotmánybíróság a jövőben nem gyakorolja azon hatáskörét, amely során dönt a másodlagos közösségi jog alkalmazhatóságáról (...), és nem vizsgálja felül a másodlagos közösségi jogot az Alaptörvényben foglalt alapjogi mérce szerint.” BVerfGE 73, 339, 2 BvR 197/83, az ítélet B. II. 1. f) pontja (a szerző fordítása).
12. A koncepció így nem lenne alkalmas magyar bíróság előtt például a vöröscsillagra vonatkozó ítéletek kikényszerítésére és a Btk. 269/B. § féltételére, hiszen a vöröscsillag nyilvános viselésének tilalma nem sérti a véleménynyilvánítási szabadság lényeges tartalmát.
13. A legnyilvánvalóbb példa: a csatlakozási folyamat során az Unió teljeskörűen monitorozza az alapvető jogok érvényesülését a tagjelölt államban (az 1993-ban meghatározott „koppenhágai kritériumok” és az EUSZ 49. cikke értelmében az az állam válhat tagjelöltté, amelynek stabil intézményrendszere biztosítja a demokráciát és a jogállamiságot, illetve az emberi jogok, valamint a kisebbségek tiszteletben tartását és védelmét; a Bizottság éves jelentéseiben külön fejezetekben értékeli az ezeken a területeken elért haladást), a csatlakozás után viszont már nincs lehetőség szisztematikus vizsgálatra.
14. Az utóbbira a hivatkozási alap rendszerint az EUSZ 4. cikke, amely szerint az Unió tiszteletben tartja a tagállamok nemzeti identitását, amely elválaszthatatlan része azok alapvető politikai és alkotmányos be rendezkedésének.
15. Például Anneli ALBI: Ironies in Human Rights Protection in the EU: Pre-Accession Conditionality and Post-Accession Conundrums, *European Law Journal*, 2009/1. 46–69.; Christophe HILLION: EU Enlargement in: *The Evolution of EU Law*. eds. CRAIG – DE BÚRCA, OUP, 2011.
16. Sadurski hozzászólását megelőzően egy héttel, 2012. február 16-án fogadta el az Európai Parlament a „közelmúltbeli magyarországi politikai fejleményekről” szóló állásfoglalást, amellyel elindított egy 7. cikk (1) bekezdés szerinti eljárást. (szerk.)
17. A német alkotmánybíróság döntése a LSZ alkotmányosságáról, BVerfG, 2 BvE 2/08. Ugyanígy a magyar Alkotmánybíróság is a 143/2010. (VII. 14.) AB határozatban (Lisszabon-döntés): „A Lisszaboni Szerződés reformjai (...) sem változtattak azon, hogy a Magyar Köztársaság tagállamként, azaz az Európai Unió tagjaként, de továbbra is önálló államként vesz részt az európai integrációban, amelyre a szükséges mérték-

- ben, (...) ratifikált nemzetközi szerződéssel ruházott át az Alkotmányból eredő egyes hatásköröket...” IV. 2. 5. pont.
18. Sharpston főtanácsnok indítványa Jacobs főtanácsnok C-168/91. sz. Konstantinidis ügyben előterjesztett indítványát idézve: „Más szóval: [az uniós polgár, ha egy másik tagállamba megy,] mondhatja azt, hogy »*civis europeus sum*«, és erre a jogállásra az alapvető szabadságait érő bármely sérelem kifogásolása érdekében hivatkozhat.’ A szabad mozgáshoz való jogait gyakorló uniós polgár az uniós jog által védett alapvető jogok teljes skálájára hivatkozhat (függetlenül attól, hogy azokhoz kapcsolódik-e az a gazdasági jellegű munka, amelynek elvégzése céljából a tagállamok között mozog). Ha nem ez lenne a helyzet, akkor eltántorodhatna attól, hogy a szabad mozgáshoz való e jogokat gyakorolja.” 83–84. pont.
 19. A LSZ-hez csatolt 30. jegyzőkönyv, melynek értelmében „a Charta nem terjeszti ki az Európai Unió Bíróságának, Lengyelország vagy az Egyesült Királyság bármely bíróságának vagy törvényszékének hatáskörét az annak megállapítására való lehetőségre, hogy Lengyelország vagy az Egyesült Királyság törvényi, rendeleti és közigazgatási rendelkezései, gyakorlatai vagy intézkedései nincsenek összhangban azokkal az alapvető jogokkal, szabadságokkal és elvekkel, amelyeket a Charta újólag megerősít.”
 20. EUMSZ 20. cikk (1) Létrejön az uniós polgárság. Uniós polgár mindenki, aki valamely tagállam állampolgára. Az uniós polgárság kiegészíti és nem helyettesíti a nemzeti állampolgárságot. (2) Az uniós polgárokat megilletik a Szerződések által rájuk ruházott jogok, és terhelik az azokban előírt kötelezettségek.
 21. A *Ruiz Zambrano*-ítélet is épp azt eredményezte, hogy uniós polgár harmadik ország állampolgárságával rendelkező hozzátartozója nem utasítható ki egy tagállamból: a kolumbiai állampolgárságú Ruiz Zambrano belga állampolgárságú gyermekei uniós polgársági státusza nem érvényesül, mivel ha az apjukat kiutasítják, a gyermekek is az Unió elhagyására kényszerülnek. Hasonlóan például C-200/02. sz. Zhu és Chen ügyben 2004. október 19-én hozott ítélet [EBHT 2004., I-9925.]; C-127/08. sz. Blaise Baheten Metock és társai ügyben 2008. július 25-én hozott ítélet [EBHT 2008., I-6241.]; C-256/11. Murat Dereci. Vö. Anja WIESBROCK: Granting Citizenship-related Rights to Third-Country Nationals: An Alternative to the Full Extension of European Union Citizenship? *European Journal of Migration and Law*, 2012/1. 63–94.
 22. A legújabb példa a cseh alkotmánybíróság 2012 januárjában hozott – Jan Komárek által „atombombának” titulált – döntése, amely alkotmányjogi panasz eljárásban *ultra vires*nek, így alkalmazhatatlannak mondta ki az EUB C-399/09. sz. ítéletét a Landtová ügyben (Pl. ÚS 5/12). Az első kommentárok: Jan Komárek: Playing With Matches: The Czech Constitutional Court’s Ultra Vires Revolution (<http://verfassungsblog.de/playing-matches-czech-constitutional-courts-ultra-vires-revolution/>); Arthur DYEYRE: The Czech Ultra Vires Revolution: Isolated Accident or Omen of Judicial Armageddon?, lásd: <http://verfassungsblog.de/czech-ultra-vires-revolution-isolated-accident-omen-judicial-armageddon/>.
 23. A konkrét példákhoz (de ellenpéldákhoz is) lásd VARJU Márton – FAZEKAS Flóra: The reception of European Union law in Hungary: The Constitutional Court and the Hungarian judiciary, *Common Market Law Review* (2011) 1945–1984.